

II. ÚJBÓL KÁLVIN

Peres Imre

KÁLVIN ESZKATOLÓGIÁJA

Kálvin kutatásában már régen, még múlt század elején megállapítást nyert, hogy bár ez a nagy reformátor műveiben nem alkotott meg komplex eszkatológiai rendszert, ő maga saját kegyességében rendkívül erősen orientálódott az eszkatológiai remények és valóságok világa felé.¹ Kálvin, mint alapos nyelvész, biblikus és exegeta,² aki nagy gondossággal és szöveghezűséggel fogalmazta írásmagyarázatait,³ szigorúan tartózkodott az eszkatológiai vagy apokaliptikus túlkapásokról, ami ezen a téren a reformáció korában nemcsak Svájcban vagy Franciaországban, hanem Európa-szerte dívott,⁴ beleért-

1 Vö. pl. BAUKE, Hermann: *Die Probleme der Theologie Calvins*, Leipzig, Verlag der J. C. Hinrichs'schen Buchhandlung, 1922, 80–81.

2 Vö. pl. STEGEMANN, Ekkehard W.: Calvin als Ausleger der Heiligen Schrift, *Theologische Zeitschrift* 65 (2009), 73–89.

3 Vö. MCKIM, D. K. (ed.): *Calvin and the Bible*, Cambridge 2006. PERES Imre, Kálvin János újszövetségi kommentárjai, in: KENDEFFY Gábor – ROMHÁNYI Beatrix (szerk.), *Szentírás, hagyomány, reformáció*, Gondolat Kiadó, Budapest 2009, 56–69. PERES Imre, Kálvin íráseértelmezése és írásmagyarázatai, in: FAZAKAS Sándor (szerk.), *Kálvin időszzerűsége. Tanulmányok Kálvin János teológiájának maradandó értékéről és magyarországi hatásáról*, Kálvin Kiadó, Budapest 2009, 49–78.

4 Inst. III, 25. Vö. pl. SCHUBERT, Anselm: Der Traum vom Tag des Herrn: Die „Träumer von Uttenreuth“ und das apokalyptische Täuferum, *Archiv für Reformationgeschichte* 97 (2006), 106–136. DANIEL, E. Randolph: The Spread of Apocalypticism 1188–1500: Why Calvin Could Not Reject It, *Calvin Studies* 5 (1990), 61–72. ASSELT, W. J. van: Chiliasm and Reformed Eschatology in the Seventeenth and Eighteenth Centuries, in: EGMOND, A. van – KEULEN, D. van (eds.), *Christian Hope in Context*, I. Vol., Studies in Reformed Theology 4, Zoetermeer, 2001, 11–29. KLAASSEN, Walter: *Living at the End of the Ages: Apocalyptic Expectation in the Radical Reformation*, Lanham, United Press of America, 1992. MCGINN, Bernard: *Visions of the End: Apocalyptic Traditions in the Middle Ages*, Sources and Studies 96, New York, Columbia University Press, 1979.

ve Magyarországot⁵ vagy Csehországot⁶ is. Ezért érthető is Kálvin külsőleg prezentált eszkatológiai kimértsége és reálszemlélete. Tanulmányunkban közelebbről vizsgáljuk meg, valójában hogyan gondolkodott Kálvin az eszkatológiáról, és milyen eszkatológiai motívumokat érintett munkáiban, illetve hogyan reagált a korabeli eszkatológiai, valamint apokaliptikus vagy millenarista mozgalmak teológiájára. A különböző tanulmányok ellenére úgy látszik, ez a kutatás még nem zárult le egészen,⁷ a magyar Kálvin-irodalomban pedig még inkább érezzük ennek hiányát.⁸

1. Rövid áttekintés Kálvin eszkatológia-tanának kutatásáról

Megállapítható, hogy az eszkatológia kutatása a Kálvin-kutatásban nem áll ma központi helyen, mint ahogy korábban sem. Erős dogmatikai kérdések kutatásának amolyan oldalvonulataként tartható számon, amiről – főleg a legújabban publikált eredményekről – aránylag precíz evidenciát vezetnek úgy német,⁹ mint az angol¹⁰ nyelvterületen. Soha nem ment teljesen feledés-

5 Vö. PERES Imre, Károli Gáspár helye a korabeli reformatori apokaliptikában, *Eruditio-Educatio* 2 (2007)/1, 65–70. PERES Imre, Szenci Molnár Albert keserőségei és vigasztalásai, *Eruditio-Educatio* 2 (2007)/4, 15–22. PERES Imre, A biblikus és exegéta Szenci Molnár Albert, in: ERDÉLYI Margit – PERES Imre (eds.), *Irodalmi hagyományaink*. Tanulmánykötet a KEGA-projekt kutatási eredményeivel, Selye János Egyetem Tanárképző Kara, Komárno 2008, 13–68.

6 Vö. pl. KAMINSKY, Howard: Chiasm and the Hussite Revolution, in: THRUPP, Sylvia L.: *Changein Medieval Society*, New York, Appleton, Century-Crofts, 1964, 249–278.

7 Vö. BEISSER, Friedrich: Defizite und Aufgaben heutiger Eschatologie, in: *Eschatologie in der Dogmatik der Gegenwart* (Veröffentlichungen der Luther-Akademie e. V. Ratzeburg, Bd. 11), Erlangen, 1988, 49–63.

8 Sajnos, Kálvin eszkatológia-kutatására vonatkozó állításunk fájóan igaz akkor is, ha közben szép feltárással ismerkedhetünk meg Kálvin műveinek, illetve teológiájának magyarországi recepciójával már a 16. században. Vö. HÖRCSIK Richárd, Kálvin 16. századi magyarországi recepciója, in: FAZAKAS Sándor (szerk.), *Kálvin időszerűsége. Tanulmányok Kálvin János teológiájának maradandó értékéről és magyarországi hatásáról*, Kálvin Kiadó, Budapest 2009, 13–37.

9 Vö. pl. STROHM, Christoph: 25 Jahre Calvin-Forschung (1985–2009). I. Teil: Ausgaben, Übersetzungen, Hilfsmittel, Biographie, Theologie, *Theologische Rundschau* 74 (2009), 442–469. Sajnos a feldolgozás még befejezetlen.

10 Az angol irodalomban ezt szinte évente pontosan vezetik, ahogy néhány felsorolás is mutatja, pl. legalább néhány évre visszatekintve: FIELDS, Paul W.: Calvin Bibliography: 2006, *Calvin Theological Journal* 41 (2006), 297–320. FIELDS, Paul – HARMON, Chelsey L.: 2007 Calvin Bibliography, *Calvin Theological Journal* 42 (2007), 349–376. FIELDS, Paul – HARMON, Chelsey L.: 2008 Calvin Bibliography, *Calvin Theological Journal* 43 (2008), 313–335. FIELDS, Paul – MCGINNIS, Andrew M.: 2010 Calvin Bibliography, *Calvin Theological Journal* 45 (2010), 345–382. FIELDS, Paul: Calvin Bibliography: 2011, *Calvin Theological Journal* 46 (2011), 333–380. FIELDS, Paul – MCGINNIS, Andrew M., 2012 Calvin Bibliography,

be, és ma sem feledkezett meg róla a Kálvin-kutatás. Magyar nyelvterületen is körülbelül ez a helyzet.¹¹

A speciálisan Kálvin eszkatológiájával foglalkozó monográfiák és tanulmányok eredménye nem olyan nagy, de születtek, és Kálvin eszkatológiai gondolkodásában több támpontot¹² találtak, amire aztán eszkatológia-tanát próbálták ilyen-olyan eredménnyel felépíteni.¹³ Ezen a téren – hogy legalább a legfontosabbakat említsük – nagyobb jelentőségre tarthatnak igényt a következő művek, illetve szerzők, akik önálló monográfiákban elemezték és értékelték Kálvin eszkatológiáját: Először is Heinrich Quistorp kutatásait kell említenünk, aki már 1940-ben közzétette vizsgálatait Kálvin eszkatológiájában.¹⁴ Ezt inkább próbálkozásnak és összefoglaló műnek kell tekintenünk. Mindenképpen jelezte, hogy a feljövő században a katolikus teológia egyre jobban kívánja vizsgálni Kálvin teológiáját,¹⁵ és benne eszkatológiáját is. Kálvin eszkatológiai vizsgálatánál említenünk kell Heinrich Berger¹⁶ művét is, aki Kálvin történelemszemléletét elemezte, és ezen belül hozta be az általános eszkatológiai témákat is.

Majd a közeli múltból Alfons Fischer katolikus teológus művére kell utalnunk, aki doktori munkájában Kálvin eszkatológia-tanának gyökereit, illetve

Calvin Theological Journal 47 (2012), 292–335. FIELDS, Paul – NOPPEN, Ryan – ESTEL, Matthew: 2014 Calvin Bibliography, *Calvin Theological Journal* 49 (2014), 293–321.

11 Vö. pl. a már elhunyt BÍHARY Mihály evidenciáját, amelynek életében csak az első kötetét sikerült kiadnia holland segítséggel (*Bibliographia Calviniana: Calvin's Works and their translations 1850–1997*, Prague, 2000), a második (a magyar Kálvin-művek evidenciája) már nem látott napvilágot, bár készen állt már a kiadásra.

12 Vö. YEATON, Kenneth: Aspects of Calvin's Eschatology, *The Churchman* 100 (1986)/2, 114–128.

13 Vö. LEPPIN, Volker: Eschatology, (Transl. Randi H. Lundell), in: SELDERHUIS, Herman J. (ed.): *The Calvin Handbook*, Grand Rapids, Eerdmans, 2009, 361–364.

14 QUISTORP, Heinrich: *Calvins Eschatologie*, Gütersloh 1940 = *Calvins Doctrine of the Last Things*, (ford. Harold Knight), London, Lutterworth Press, 1955.

15 Vö. SCHOLL, Hans: *Calvinus Catholicus*. Die katholische Calvinforschung im 20. Jahrhundert, Freiburg 1974. SCHOLL, Hans: Themen und Tendenzen der neueren katholischen Calvinforschung, *Materialdiens des Konfessionskundlichen Instituts Bensheim* 25 (1974)/5–6, 94–100.

16 BERGER, Heinrich: *Calvins Geschichtsauffassung*, SDStH 6, Zwingli-Verlag, Zürich 1955.

eredetét és kezdeti formáit kereste, ezért Kálvin Intitúciójának első kiadását vette górcső alá.¹⁷

Kálvin eszkatológiájának kutatásában további jelentős munkának számít Andrew Martin Davis disszertációja is,¹⁸ amelyben először is jelentős történelmi áttekintést ad az eszkatológiai motívumok fejlődésének történetéről,¹⁹ majd Kálvin exegetikai eljárásaira figyel a bibliai apokaliptikus textusokkal kapcsolatban,²⁰ végül pedig a klasszikusan vett tényleges eszkatológiai témákat tárgyalja Kálvin teológiájában.²¹ Ami külön sajátosság és érték, az az, hogy Davis kitér kutatásaiban az olyan kérdések elemzésére is, mint pl. az evangélium végidei terjedése, az *Imago Dei* belső helyreállítása, élet a keresztyen jegyében – felkészülés a dicsőségre stb.²²

Azonban talán a legaprólékosabban és legátfogóbban Raimund Lültsdorff²³ vizsgálta Kálvin eszkatológiáját, amit kiváló műnek kell tartanunk, és amit érdemes közelebbről is látnunk. Lültsdorff két fejezetre bontva²⁴ a kutatást könyvében folyamatosan halad Kálvin sajátos teológiáján, különös figyelemmel az eszkatológiai kontextusokra, illetve az ún. üdvtörténeti (krisztológiai-eszkatológiai) témákra. Majd rátér az eszkatológia főtémáinak részletes elemzésére,²⁵ amit megint csak szélesebb kontextusba helyez a korabeli hitta-

17 FISCHER, Alfons: *Calvins Eschatologie in der Erstausgabe 'Christianae Religionis Institutio 1536'*, Würzburg, 1991 (273 old.).

18 DAVIS, Andrew Martin: *A new assessment of John Calvin's eschatology*, The Faculty of the Southern Baptist Theological Seminary, 1998. Itt érdemes lenne még megemlíteni egy további disszertációt, amely azonban, sajnos, nem volt számomra elérhető: CHUBB, Kevin Houston: *A Critique of John Calvin's Anthropological Paradigm: The Immortality of the Soul and the Resurrection of the Body*. (Ph.D.diss), Southwestern Baptist Theological Seminary, 1990.

19 Itt fontos állomásoknak tartja a következő szerzőket: Augustinus, Joachim de Fiore és Bernard de Clairvaux (24-80. old.), akik után már közvetlenebbül is Kálvin kortársait – pl. Erasmust, Luthert, Melanchtont, Bucert, Bullingert és Kálvin spekulatív opponenseit – teszi elemzés tárgyává (82–156. old.).

20 Ibid, 158–206.

21 Mint pl. az antikrisztus, a millenium, purgatórium, parúzia, feltámadás, végítélet, új ég és új föld: DAVIS, Andrew Martin: *A new assessment of John Calvin's eschatology*, 208–286.

22 Ibid, 209-230.

23 LÜLSDORFF, Raimond: *Die Zukunft Jesu Christi. Calvins Eschatologie und ihre katholische Sicht*, KKS 63, Bonifatius Verlag, Paderborn, 1996.

24 A két fejezet címe és tartalma: *Darstellung der Eschatologie Calvins* (23–214. old.), és mint katolikus teológus a katolikus dogmatika szempontjából is nagy figyelmet szentel Kálvinnak: *Calvins Eschatologie im Licht katholischer Glaubensstradition* (215–380. old.).

25 Itt szentel figyelmet pl. a bűn és a halál kérdésének, amit majd általánosabb eszkatológiai témák követnek, mint pl. a halhatatlanság, feltámadás, végítélet, örök élet, kárhozat, purgatórium vagy a szentek megdicsőülése (70–142. old.). Ezt követi aztán a kálvini értelmezés kiértékelése a keresztyen élet számára (143–183. old.).

ni művek teológiájával,²⁶ hogy végül mindezt alávethesse a katolikus dogmatika teológiai kritikájának.²⁷

Talán a nagyobb vagy fontosabb művek közé lehet sorolni még Thomas F. Torrance-t is, aki más reformátorokéval együtt Kálvin eszkatológiáját is tárgyalja, de már kisebb kiterjedésű elemzésben. Értéke azonban éppen az, hogy szélesebb kontextusba hozza Kálvin eszkatológiáját más reformátorok látásmódjával.²⁸

A megnevezett tanulmányokon kívül természetesen több értékes elemzés, tanulmány és egybevetés született és látott napvilágot különböző könyvekben, gyűjteményekben és folyóiratokban. Ezek elemzésére itt nincs mód, de legalább lábjegyzetben, az evidencia miatt utaljunk témánk szempontjából a legértékesebb szerzőkre.²⁹

2. Eszkatológia, mint terminus technicus hiánya Kálvinnál

Kálvin műveit olvasva nem kell meglepődni azon, hogy műveiben sehol nem találkozunk az *eszkatológia* kifejezéssel. Ez a megjelölése a végső dolgokkal foglalkozó leírásnak, vagy tudománynak az ő idejében még nem volt használatban. Annak ellenére, hogy mind az Ószövetség, mind az Újszövetség³⁰ ismeri az eszkatológiát, mint a hit sajátos, jövőre orientált teológiáját, sőt: az

26 Pl. a Heidelbergi Katekizmus és más újabb református hitvallás teológiájával.

27 Ehhez vö. pl. GÁNÓCZY, Alexander: *Calvin im Urteil der Katholiken von heute*, *Concilium* 2 (1966), 245–249.

28 TORRANCE, Thomas F.: *Kingdom and church: a study in the theology of the Reformation*, Eugene: Wipf & Stock, 1996, 168. Először általánosságban tárgyal a reformációban érvényesült eszkatológiai gondolkodásról, aztán részletesebben szentel figyelmet Luther és Bucer eszkatológiájának, majd a 4. fejezetben részletesen elemzi Kálvin eszkatológiáját. Az eszkatológia szempontjából jelentős további műve is: *The Eschatology of the Reformation*, *Scottish Journal of Theology Occasional Papers*, No. 2, Edinburgh 1953 és 1957.

29 ASENDORF, Ulrich: *Eschatologie VII.1.3 (J. Calvin)*, in: *Theologische Realenzyklopädie*, Bd. X, 314–315. HOLWERDA, David E.: *Eschatology and History. A Look at Calvin's Eschatological Vision*, in: HOLWERDA, D. E. (ed.), *Exploring the Heritage of John Calvin. Essays in Honor of John Bratt*, Grand Rapids 1976, 110–139. PATIO, O.: *Bemerkungen zu Zeit und Ewigkeit bei Calvin*, in: *Creatio ex Amore. Beiträge zu einer Theologie der Liebe. Festschrift für A. Ganoczy zum 60. Geburtstag*, Würzburg, 1988, 338–315. BALKE, W.: *De toekomstverwachting in de reformatie voornamelijk bij Calvijn*, in: BALKE, W.: *Omgang met de reformatoren*, Kampen 1992, 210–221. BALKE, W.: *Some Characteristics of Calvin's Eschatology*, in: EGMOND, A. van – KEULEN, D. van (eds.): *Christian Hope in Context*, I. Vol., *Studies in Reformed Theology* 4, Zoetermeer, 2001, 30–64.

30 Nagyon sok újszövetségi helyet fel lehetne hozni a végső dolgokra (τὰ ἔσχατα) vagy a végsővel kapcsolatos jellemzésre (ἔσχατος) vonatkozó utalás gyanánt. Ilyen értelemben felhozható pl. a Zsid 1,2; 1Pt 1,20; Jn 11,24; 12,48; ApCsel 2,17; 2Tim 3,1; Jn 5,3; 1Jn 2,18; 1Pt 1,5; 2Pt 3,3; Jud 18; 1Kor 15,45.52; ApCsel 1,8; 13,47; Jel 1,17; 2,8; 22,13 stb.

lett igazán a teológia indítója, terminológiailag és teológiailag nem kapott önálló kategóriát, hanem a teológiatörténet során megnevezésére különböző eszkatológiai részművek szerint beszéltek az eszkatológiáról.³¹ Az eszkatológia, mint *terminus technicus* a világ és az ember végső dolgaival foglalkozó tudományág jelölésére igazán a legelőször Abraham Calovius³² luteránus teológusnál bukkan elő (1612–1686), aki után F. Schleiermacher (1768–1834) majdnem 100 évvel később általánosította és honosította meg a teológiában.

Kálvin idejében tehát ez a kifejezés nem került még a teológia használatába. Ez azonban nem jelenti azt, hogy ismeretlen lett volna az a tartalom, amit az eszkatológiával, mint *terminus technicussal* jelöltek. Az Institutio első kiadásában (1536) Kálvin szentel némi figyelmet az eszkatológiának is. Csakhogy ő nem ezzel a kifejezéssel jelöli azokat a történéseket és leírásokat, amelyekben szól a halálról, a feltámadásról, az utolsó ítéletről stb.³³ Itt Kálvin röviden kifejti néhány olyan komponenst, amely az eszkatológia lényegéhez tartozik: ebben leginkább az dominál, hogyan vélekedik az utolsó dolgokról és a teljességről, ami számára természetesen Krisztusban jön el.

További munkáiban Kálvin egyre inkább előtérbe hozza az Isten dicsőségét, és azt a szemléletmódot, hogy Isten lesz minden mindenkiben, mint ahogy Ő a forrása is minden jónak. Ezzel Alfons Fischer szerint teológiájának középpontjává teszi ezt a hangsúlyt, amely különböző változatokban jön elő az egyes eszkatológiai fejtegetésekben is. És innen szemlélheti a hívő em-

31 Pl. Papiasz, aki elég materialisztikus képzetekkel rendelkezett az eszkatológiáról, amikor leginkább paradicsomi állapotokról beszél. Bonaventúra a *Breviloquium* c. művében érinti az eszkatológiát, de az ezzel foglalkozó fejezetnek a *De statu finalis iudicii* címet adta. Például Aquinói Tamás a *Summa theologiae*-ben az eszkatológiát a *De resurrectione* c. fejezetben tárgyalja. Gotthold HASENHÜTTL felhossa még Hugo Viktor esetét, aki *De sacramentis christianae fidei* c. művében az eszkatológiának két passzust szentel, és pedig a *De fine saeculi*, és a *De statu futuris aeculi*: vö. HASENHÜTTL, Gotthold: *Glaube ohne Mythos* II, Matthias-Grünwald-Verlag, Mainz 2001, 610.

32 Abraham CALOVIVUS ezt először a *Systema locorum theologicorum* című művében, illetve annak tizenkettedik kötetében hozta használatba, amelynek már egyértelmű címet adott: *Eschatologia sacra*. Ez meg is felelt a tulajdonképpeni tartalmának, hiszen olyan témákat tárgyalt benne, mint pl. a halál, a feltámadás, végítélet, világvég stb.: HASENHÜTTL, Gotthold: *Glaube ohne Mythos* II, 610. Ehhez vö. még: WAGNER, Harald: Probleme der Eschatologie: Ökumenische Perspektiven, *Catholica* 3 (1988), 210. FISCHER, Alfons: *Calvins Eschatologie in der Erstaussage der „Christianae Religionis Institutio“* 1536, Würzburg 1991, 40–42.

33 FISCHER, Alfons: *Calvins Eschatologie*, 41. QUISTORP, Heinrich: *Calvins Eschatologie*, 108.

ber is boldogságának forrását, amely csakis Istenben gyökerezik.³⁴ Kálvin a további műveiben az eszkatológiai aspektusokat sokfajta témában tárgyalja.

3. Kálvin eszkatológia-kutatásának forrásai

Kálvin eszkatológia-tanának – akárcsak más sajátos kálvini teológiai témáknak és tételeknek, mint pl. szociáletikának³⁵ – kutatása több forrásra támaszkodik. Ugyanis Kálvin gyakran utal az eszkatológiai történések egyes részleteire,³⁶ de műveiben nem dolgozta ki abszolút összefoglaló módon az eszkatológiát. Ez azonban nem jelenti azt, hogy Kálvin figyelmen kívül hagyta volna az eszkatológiát. Megállapíthatjuk, hogy az eszkatológia-tan bizonyos kifejtését az *Institutio*-ban található „*De vitae*” című fejezetben, szélesebb kontextusban tárgyalja, különös figyelemmel a mostani élet hitbeli és etikai követelményeire nézve. Ebből meggyőződhetünk arról, amit Vasadi Béla helyesen állapított meg már 1936-ban, hogy „Kálvin teológiai etikája figyelemre méltatja a jelen élet minden vonatkozását, másfelől pedig egész teológiája egyúttal eszkatológiai beállítottságú is. Legtalálóbban a 'várás' és az 'igyekvés' ellentétes cselekvéseinek paradox egységeként jellemezhetnők Kálvin e kettős magatartását.”³⁷ Az is igaz, amit némileg később mond Vasadi Béla, hogy ugyanis „Kálvin teológiáját nem lehet egyetlen kulcstanból sem megérteni. Így pl. eszkatológiája sem szerepelhet ily kulcstanként.”³⁸ Az említett fejezetben kívül Kálvin még egyszer tér vissza nagyobb lélegzettel az eszkatológiára, megint csak egy önálló fejezetben „*De resurrectione ultima*”-ban, ahol speciálisabban a feltámadásról és annak több vonatkozásáról értekezik. Különbség a két említett fejezet között az, hogy miközben a „*De meditatione futurae vitae*” azt a beállítottságot tükrözi, hogyan kell szemlélni a világ történetét és az örökkévalóságtól fogva létrejött isteni kiválasztást onnan az isteni vég felől nézve, a „*De resurrectione ultima*”-ban fordítva nézi a világtörténelmet, vagyis előre tekint: az utolsó dolgok alakulására. Természetesen

34 KUNZ, Erhard: Die Eschatologie Johannes Calvins, in: SCHMAUS, Michael (Hrsg.), *Handbuch der Dogmengeschichte*, Band 4, Freiburg-Basel-Wien 1980, 41. FISCHER, Alfons: *Calvins Eschatologie*, 44–45.

35 Ehhez vö. pl. FAZAKAS Sándor, Kálvin szociáletikája, in: FAZAKAS Sándor (szerk.), *Kálvin időszerezése. Tanulmányok Kálvin János teológiájának maradandó értékéről és magyarországi hatásáról*, Kálvin Kiadó, Budapest 2009, 104–139, itt: 108.

36 Vö. BOWEN, Hank: Calvin's Eschatological World and Life View, in: *Reformed Herald* 65 (2009, 8/9), 20–24.

37 VASADI Béla, Az *Institutio* teológiája, in: *Kálvin János Institutiója* Budapest 1995, CXLVIII.

38 VASADI Béla, Az *Institutio* teológiája, CXLIX.

az Institutio-ban még számtalan más helyen köszönnek vissza Kálvin reflexiói az eszkatológiával kapcsolatban. Tulajdonképpen az egész *Institutio* tele van szétszórott eszkatológiai gondolatokkal, kiváltképpen az első, a második, de főleg a harmadik könyv.

Az Institutio-n kívül nagyon lényeges forrást jelentenek Kálvin eszkatológia-tanának kutatása számára a *kommentárok*, amelyekben úgyszintén szétszórta találunk magyarázatokat az eszkatológia egyes részleteinek elemzésére. Természetesen itt sem komplex eszkatológiai rendszerekről lehet szó, csupán töredékekről, amelyek az egyes bibliai helyek magyarázatában bukkannak elő.

Nem lehet figyelmen kívül hagyni Kálvin *Psychopannychia*-ját sem,³⁹ vagyis azt a jelentős művét, amelyben részletesen értekezik arról, hogy nem alusznak, hanem Krisztusnál élnek azoknak a szenteknek a lelkei, akik a Krisztusban való hitben hálnak meg.⁴⁰ Bár a mű nagyon polemikus, és egyes bibliai igazságok itt-ott igencsak sajátosan és olykor kieleázva jönnek elő, mégis - az úgymond korai - Kálvinnak jelentős szemléletmódi forrása.

Nagy haszonnal lehet forgatni még a *Katekizmust*,⁴¹ a *traktátusokat*⁴² és Kálvin *leveleit*, amelyek szintén értékes adalékokat tartalmaznak Kálvin személyes eszkatológiai látását illetően.

Egészen sajátos eszkatológiát tartalmaznak még Kálvin *imádságai*,⁴³ amelyekben egészen más, azaz csendes, hitbuzgó arcát ismerhetjük meg.⁴⁴ Az imádságok tele vannak Isten iránti abszolút tisztelettel és hódolattal, reménnyel és a mindenható-kegyelmes Istenre való hagyatkozással, mint aki végső hatalom az ember és világ felett, és aki jó véghezviszi hívei életét.

Némileg ismeretlenek még azok az anyagok, amelyek Kálvin *prédikációit* tartalmazzák. Azért némileg, mert azok üzenete részben belekerült a kommentárokbá, és azt figyelembe lehet venni. Másrészt pedig még folyik Kálvin

39 Vö. HWANG, Jung-Uck: *Der junge Calvin und seine Psychopannychia*, Europäische Hochschulschriften, Reihe XXIII, Theologie, Bd. 407, Frankfurt a. M., 1991.

40 Vö. Pápa 1908, Rábóld Gusztáv fordítása.

41 Vö. HESSELINK, I. J.: *Calvin's First Catechism: A Commentary*, Louisville. 1997.

42 Vö. HANSEN, Gary Neal: Traktate, in: SELDERHUIS, Herman J. (Hrsg.): *Calvin Handbuch*, Mohr Siebeck, Tübingen 2008, 191–197.

43 Ehhez vö. pl. DAHM, Werner (Hrsg.), *Johannes Calvin: Gebete zu den Vorlesungen über Jeremia und Hesekiel*, München, Kaiser, 1934 (1940). Érdekes adalékokat fedez fel Kálvin Miatyánk-magyarázatában MCKEE, Elsie Anne: John Calvin's teaching on the Lord's Prayer, in: *The Princeton Seminary Bulletin*, Suppl. Issue 2 (1992), 88–106.

44 HESSELINK, I. John: John Calvin on Prayer, in: *On Prayer: Conversation with God*, Louisville, Westminster John Knox Press, 2006, 1–37.

prédikációinak a feldolgozása. Értelemszerűen ezek egyelőre nem foglaltak bele látóköreinkbe.⁴⁵

Az említett forrásokat igen nagy haszonnal lehet kutatni, s igazolni lehet, hogy a megfelelő adalékok gyűjtése és feldolgozása szép eredményeket rejt magában.

4. Kálvin eszkatológia-koncepciója

Említettük már, hogy Kálvin eszkatológiai szemlélete nem egy helyen kidolgozott rendszerre alapszik, hanem több irányú dimenziója van.⁴⁶ Ez azonban nem jelenti azt, hogy Kálvin eszkatológia-tana nem tehető egy rendszerbe. Azonban ez a rendszer legalább annyiban szerteágazó és „rendszeretlen”, amilyen mértékben szerteágazó és rendszeretlen maga az újszövetségi eszkatológia. Az elmondottakat úgy kell érteni, hogy Kálvin eszkatológia-tana, inkább annak egyes részei, illetve részletei külön-külön is nyomon követhetők és a kutatás során összerakhatók. Tény azonban, hogy az így összerakott kép nem lehet abszolút, nem komplex, hanem inkább a témát is a képek kombinációiról és társításáról lehet elmondani. Tény az is, hogy a témák és a gondolatok, amelyek különböző műveiben elszórtan szerepelnek, olykor keresztezik egymást, variálódhatnak, hogy az eszkatológia egyes igazságait annál árnyaltabban fejezzék ki. Ezért Kálvin eszkatológia-tanában felismerhetőek bizonyos fővonulatok és kategóriák, de legjobban ezeket a részleteket lehet észlelni, és mondanivalójukból az egész eszkatológia-tan komplex formáját lehet sejteni.

Református közegeinkben is vannak bizonyos különbségek arra nézve, hogyan lehet Kálvin eszkatológiáját átfogni, rendszerezni. Felfogásunk szerint magát az eszkatológia-tant nagy vonulatokban ésszerűen talán öt részletre bonthatjuk le:

45 Eddigi ismereteink szerint az eszkatológiát illetően a prédikációkból új aspektusok valószínűleg nem várhatók, mivel legvelősebb tanításait Kálvin a kommentárokból fejtette ki. A prédikációk tulajdonképpen a kommentárok anyagának könnyebb vagy beszédesebb változatát tartalmazzák, és sokszor elég szorosan követik a kommentárok magyarázatait. Más esetben, ha a prédikációk hamarabb hangzottak el, a prédikációkban elmondottak sűrítve vannak a kommentárokból. Arra is van példa, hogy Kálvin önmagát idézi korábbi írásaiból vett mondottakkal.

46 Vö. LEPPIN, Volker: Die letzten Dinge, in: SELDERHUIS, Herman J. (Hrsg.): *Calvin Handbuch*, 355–359.

1. Megfigyelhető, hogy Kálvinnál erősen domináló⁴⁷ elsősorban a világ-történelem sorsa.⁴⁸
2. Nem kisebb figyelmet szentel Kálvin az Isten világa/országa sorsának is.
3. Ehhez szorosan kötődik a materiális világ (kozmosz, ég, föld) jövőbeli alakulása.
4. Önálló egységbe tehető Kálvinnál természetesen az emberiség jövője is, amelyben egyformán fontos szerepet játszik a kollektív és az individuális eszkatológia.⁴⁹
5. És mint utolsó nagy komplex probléma Kálvin szemléletében az egyház eszkatológiája,⁵⁰ mivel a földi élet küzdelme és Krisztus visszajövetelének várása állandó feszültséget jelent az egyháznak,⁵¹ amíg nem teljesedik be Isten minden ígérete. De éppen ebben a térben érvényesül a legjobban az egyház küldetése: az evangélium hirdetése.

Természetesen, ezeket még bővebben és részletesebben is ki lehet fejteni, de átfogó képünk szempontjából a felsorolás elegendő Kálvin eszkatológia-tanának a megismeréséhez.

Maga az eszkatológia irányultsága Kálvinnál – Heinrich Quistorp szerint, amivel teljesen egyet lehet érteni - nem lehet más, mint a tulajdonképpeni *krisztológia*.⁵²

Kálvin az eszkatológia kifejtésében is, mint a többi teológiai téma kifejtése esetében: erősen *polemikus*. Nem csoda, hiszen az akkori (katolikus) egyház olyan eszkatológiai tételeket gyártott, amivel a reformátorok, így Kálvin sem tudott egyetérteni. Talán a legkritikusabb ezek közül a purgatóriumról szóló tanítás volt,⁵³ amely Kálvin szerint sértette Krisztus áldozatának és bűnbö-

47 Vö. BERGER, Heinrich: *Calvins Geschichtsauffassung*, SDStH 6, Zwingli-Verlag, Zürich 1955.

48 A világ jövője, a történelem vége, stb.

49 A megváltottak üdvállapota, az eszkatologikus elragadtatás, az örök kárhozát, a halottak időközi léte, a halál kérdése, a második halál, a feltámadás, az utolsó ítélet, az Isten országa, stb.

50 Ebbe az eszkatológiai kategóriába tartozhatnak: az Antikrisztus személye, alakja és fellépése, a chiliazmus, a schizma, harc az egyház (apokaliptikus) ellenségével stb.

51 FRÖHLICH, Karlfried: *Gottesreich, Welt und Kirche bei Calvin. Ein Beitrag zur Frage nach dem Reichgottesglauben Calvins*, Verlag Ernst Reinhardt, WChF 11, München 1930, 26kk.

52 QUISTORP, Heinrich: *Calvins Eschatologie*, Gütersloh 1940, 198. KOOI, Cornelis van der: *Life as Pilgrimage: The Eschatology of John Calvin*, in: BELT, Henk van den (ed.): *Restoration thought Redemption: John Calvin Revisited*, SRTh 23, Brill, 2013, 185–198, itt: 189–190.

53 Vö. FREUDENBERGER, Theobald: *Die Bologneser Konzilstheologen im Streit über 1Kor 3,11ff. als Schriftzeugnis für die Fegfeuerlehre*, in: ISELOH, Erwin – REGEN, Konrad (Hrsg.): *Reformata Reformanda I*. Festgabe für Hurbert Jedin, Verlag Aschendorff, Münster

csátó-bűnoldó kegyelmének jelentőségét,⁵⁴ és a teológiatörténetben, illetve magában az akkori „katolikus” egyházban is adott jókora okot sok vitára,⁵⁵ főleg a biblikusok⁵⁶ között. A másik tévelygés Krisztus visszajövetelének a várása volt, amely a római egyházban Krisztus ítéletre való eljövetelét, az egyház felmagasztalását és mostani hatalma–tekintélye növelését jelentette volna. Kálvin viszont Krisztust, mint Megváltót és a kegyelem Eszközlőjét várta.⁵⁷

5. Krisztus visszajövetelének várása

Lehetetlen, hogy ebben a tanulmányban kitérjünk minden eszkatológiai témára és aspektusra Kálvin eszkatológiájában. Most csak arra van lehetőség, hogy az imént felvázolt fejezeteknek némely kérdésére vagy részletére példászerűen utaljunk.

Eléggé kardinális kérdés Kálvin eszkatológiájában Krisztus visszajövetelének a várása. Kálvin erre a kérdésre többször kitért, és nagyon fontosnak tartotta ezt megfelelően tisztázni.

1. Ez egyrészt azért volt fontos, hogy világos állásponton legyen a reformáció a sok *chiliasztikus tendenciával szemben* és a hamis enthuziasmussal.
2. Kálvinnak vigyáznia kellett, hogy a *hamis próféták*, akik rajongó módon hirdették a vég közelségét, lelepleződjenek, és ne zavarják meg az egyház életét,⁵⁸ mert ezzel veszélyes kísértésbe hozhatnák.⁵⁹
3. Krisztus visszajövetelének kérdése mélyen érintette az egyházat, amelynek Krisztus második eljövetelének a késése további felada-

1965, 577–609. MÜLLER, Gerhard Ludwig: „Fegfeuer.” Zur Hermeneutik eines umstrittenen Lehrstücks in der Eschatologie, *Theologische Quartalschrift* 166 (1986), 25–39.

54 SCHÜTZEL, Heribert: Calvins Protest gegen das Fegfeuer, *Catholica* 36 (1982), 130–149 = *Triester Theologische Studien* 42 (1988), 25–44.

55 A purgatóriumról, illetve a tisztító tűzről (πῦρ καθαρτήριον) szóló tanításnak bibliai alapja akkor leginkább az 1Kor 3,11–15 szövegére támaszkodott, amihez hozzávettek még sok más bibliai (pl. Mt 12,32; 18,34; Lk 8,13; 1Kor 15,29; Fil 2,10; 1Tim 3,15; Zsid 12,6; 1Pt 1,6–7; 1Jn 5,16) és deuterokanonikus (pl. 2Makk 12,46) textust is, valamint az egyházatyák magyarázatait az adott textusokhoz, illetve a régi és korábbi zsinati határozatokat, anyagokat.

56 A „biblikusok” megjelölés akkor abban az értelemben veendő, hogy akik kommentárokat, magyarázatokat írtak a bibliai, főleg az újszövetségi könyvekhez. Ehhez vö. pl. GNILKA, Joachim: *Ist 1Kor 3,10–15 ein Schriftzeugnis für das Fegfeuer? Eine exegetisch-historische Untersuchung*, Düsseldorf, Triltsch, 1955. LEHMANN, Karl: Was bleibt vom Fegfeuer?, *Communio* 9 (1980), 236–243.

57 QUISTORP, Heinrich: *Calvins Eschatologie*, 198.

58 Vö. a 2Thessz 2,3-hoz írt kommentárt.

59 BERGER, Heinrich: *Calvins Geschichtsauffassung*, SDStH 6, Zwingli-Verlag, Zürich 1955, 74.

tot jelent: *tovább tart a harc* a gonosz ellen, és az egyháznak ebben a harcban további erőre lesz szüksége, hogy mindvégig kitarthasson, sőt győzzön.

Kálvin tehát leszögezi, hogy a vég, illetve a végidei megváltás napja még nincs itt⁶⁰, és nem lehet annak elérkezését a közeli napokra várni. Kálvin a 2Thessz 2,3-ban⁶¹ látott *„felettebb lehangoló jövődölést a szakadásról, melynek még be kell következnie az egyházban.”* Hivatkozik Jézusra is, aki a világ vége felől kérdezősködő tanítványainak azt mondta, hogy először nagy szerencsétlenségekről fognak hallani, amikor a föld szinte pusztává válik, de *„mindez még nem a vég, hanem csupán a szülési fájdalmak kezdete”* lesz.⁶² Ezért miként Jézus tanítványainak, így Pál is a thesszalonikaiaknak – Kálvin szerint azonban nem csupán nekik, hanem minden hívő szívéhez szólva – azt hangsúlyozza, hogy még hosszú küzdelemre kell számítani, amire kellőképpen fel kell készülni, mielőtt diadalra jutna az egyház.

Ugyanis Kálvinnak az volt a meggyőződése, hogy előbb *nagy szakadásnak* kell keletkeznie az egyházban, amikor a világ fellázad az egyház és Isten ellen, és nagy hitehagyást követ el. Így jut uralomra az Antikrisztus az egyházban.⁶³ Ez a lázadás nemcsak néhány ember részéről várható, hanem *„egy nagy sokaság részéről, egészen szétterpeszkedve az egyházban.”*⁶⁴ Ezt leginkább azokra érti, akik nem teljesen istentelenek, hanem korábban ugyan Krisztushívők és az evangélium követői voltak, de szembefordultak Krisztussal és hű szolgálóival. Vagyis Kálvin szerint itt az apostol a látható egyház nagyméretű és általános lázadásáról beszél. Képletesen szólva *„az egyháznak alaktalan és rettenetes romhalmazzá kell változnia, mielőtt teljességgel megépülne”*.⁶⁵ Kálvin itt saját korára és egyházára fordítja a szót, mivel látja, hogy környezetében sokan emiatt megtántorodnak: egyrészt azért, mert azt gondolják,

60 Vö. Mt 24,6. CR LXXX, 196. CR LXXIII, 652. BERGER, Heinrich: *Calvins Geschichtsauffassung*, 74.

61 A 2Thessz 2,3-hoz fűzött magyarázatában.

62 Ibid.

63 Kálvin itt polemizál azokkal, akik kortársai között másképpen értelmezik ezt a szakaszt. Csodálkozik, hogy ezt a Római Birodalomra vonatkoztatják, s nem is akarja hosszasan ezt cáfolni, léha dolognak tartva azt. Közben megjegyzi: *„En pedig csak ámulok, amikor tanítók – még a legtudósabb és legkifinomultabb elmék közül valók is – egy ilyen világos és könnyen belátható dologban tévelyegnek, hacsak nem úgy esett, hogy az egyik megtévedt, a többi pedig csapatostul, minden meggondolás nélkül követte őt.”* A 2Thessz 2,3-hoz fűzött magyarázatában.

64 A 2Thessz 2,3-hoz fűzött magyarázatában.

65 A 2Thessz 2,3-hoz fűzött magyarázatában.

hogy ha az egyház ilyen hosszú időn át romokban hever, azt nem lehet Isten művének tartani, másrészt pedig mások hitük erőtlenségében mondhatják, hogy az egyházban látható torzulások legitimek,⁶⁶ mert Isten már sok idővel előre szólt erről, ezért az egyháztól szkeptikusan elfordulhatnak. Pál azonban hangsúlyozza, hogy mindez Isten felügyelete alatt áll, illetve hogy az egyház a végidőben ezektől meg fog tisztulni és győzedelmeskedni.

6. Hasonlatok és metaforák Kálvin eszkatológiai gondolat kifejtéseiben – néhány példa

Kálvin tudatában volt annak, hogy az eszkatológiai látásmódot érvényesíteni nem egyszerű feladat. Az *Institutio*-ban, de kommentárjaiban is gyakran találkozunk azzal, hogy bizonyos igazságok kifejtésére megfelelő hasonlatokat és metaforákat használ. Azokra azért volt szükség, mivel egyrészt az eljövendő dolgokról való gondolkodás nehezen fejthető ki, mivel olyan eseményekről kell nyilatkozni, amelyek többnyire különböző látomásokat tárgyaltak. Az ilyen eszkatologikus víziók tolmácsolásával már maguk a bibliai látók is küszködtek. (Legyen az Jézus, Pál, János, Júdas, vagy más újszövetségi szerző, illetve szereplő.)⁶⁷ A hasonlatok és metaforák alkalmazása abban a korban, amikor Kálvin élt, nagyon divatos magyarázási eszköznek számított. Tény, hogy Kálvin is használ hasonlatokat, metaforákat, képeket, illusztrációkat és különböző szerzőktől átvett képi gondolatokat, hogy ezzel jól illusztrálja, illetve érthetőbbé tegye mondanivalóját. Tanúi lehetünk ennek például a feltámadás ecsetelésénél, a purgatórium magyarázatánál és sok más eszkatológiai gondolattal kapcsolatban.

66 Vö. FARLEY, B. W.: *John Calvin. Treatises Against the Anabaptists and Against the Libertines*, Eerdmans, Grand Rapids, 1982, 163–171. BALKE, Wilem: *Calvin and the Anabaptist Radicals*, Grand Rapids, Eerdmans Publishing Company, 1981. COLLINS, Ross William: *Calvin and the Libertines of Geneva*, Toronto, Irwin Clarke & Company, 1968.

67 Ehhez a problémához vö. pl. KRAUS, Hans-Joachim: *Charisma Prophetikon: Eine Studie zum Verständnis der neutestamentlichen Geistesgabe bei Zwingli und Calvin*, in: *Wort und Gemeinde: Probleme und Aufgaben der praktischen Theologie*, Zurich, EVZ Verlag, 1968, 80–103.

6.1. Képletes beszéd mód

Kálvin a halálról és feltámadásról szőtt fejtegetéseiben⁶⁸ világosan mutat rá arra is, hogy a bibliai feltámasztási történetekben számos *képletes beszéd mód* is rejlik, amit meg kell fejteni és érteni. Természetesen más bibliai történetek összefüggésében. Ez a képletes beszéd mód két vonatkozásban is érdekes: egyrészt a bibliai történetek hasonlóságával utal a tényleges testi feltámadásra, másrészt pedig ezeknek a képeknek és szimbólumoknak átvitt értelmet tulajdonít, vagyis lelki síkra viszi az értelmezést. Kálvin ezt a látásmódot mély gondolatok segítségével teszi világossá, miközben lényeges teológiai igazságokat fogalmaz meg és mond ki.

1. A naini ifjú feltámasztásához azt mondja, hogy *„Isten azokat, amelyek nincsenek, előszólítja, mint meglévőket. Megszólítja a halottat, és meghallgatást szerez magának, úgy, hogy a halál hirtelen életre változik. S ebben először is a jövő feltámadás fényes tükre áll előttünk, amint az Úr mondja Ezékielnek (37,4), hogy parancsoljon a megszáradt tetemeknek, hogy ezek hallják meg az Úr beszédét”*⁶⁹.

2. Kálvin szerint a tényleges feltámadás csodájához tartozik az is, amikor Isten lelkileg támaszt fel minket hitre és új életre, ami feltételnek számíthat a végidei feltámadáshoz és mennybe való költözéshez. *„Arra is tanít bennünket, mint elevenít meg Krisztus bennünket lelkileg, úgy t.i., hogy igéjével titkos erőt csepegtet belénk, annyira, hogy ez egészen a holt lelkekig hatol, amint ő maga mondja (Jn 5,25): Eljő az idő, mikor a halottak hallják az Isten Fiának szavát, és akik hallják, élnek”*⁷⁰ Ide tartozik pl. az a képes beszéd is, amely a végső üdvállapotról beszél, mint Ábrahám kebeléről. Kálvin szerint *„a metafora az apáról van véve, akinek mintegy a kebelére gyűlnek a fiai... Mivel tehát Isten fiai e világon szétszórta vándorolnak, amint jelen idejűnkben atyjuknak, Ábrahámnak hitét követik, úgy haláluk után a boldog nyugalomba vonulnak, hol ő várja őket”*⁷¹ Ebből kifolyólag továbbá Kálvin véleménye az, hogy Krisztus a maga keblét tárta fel a hívők előtt feltámadásával, s ebben pihen meg maga Ábrahám éppúgy, mint valamennyi kegyes és istenfélő ember.

68 Ehhez vö. pl. YOSHIDA, Takashi: Calvin's Domine of the Final Resurrection, *Reformed Theology* (Kobe, Japan) 34 (2007), 99–120.

69 Harm II, 11; Lk 7,14.

70 Harm II, 11; Lk 7,14.

71 Harm II, 192; Lk 16,22.

6.2. A halál álom, az ébredés feltámadás

Kálvin a képletes beszédmódot fokozva olyan hasonlatokat is magyaráz, amelyek már az evangélium íróinál is képletes beszédnek és rejtélyt oldó értelmezésnek számítottak. A Jairus leányának feltámadásához fűzött kommentárjában⁷² hivatkozik a bibliai szó- és képhasználatra, amelyben a *halál álmot, az ébredés pedig feltámadást* jelent. Kálvin mondja is, hogy „*az aludni ige lépten-nyomon használatos a Szentírásban a meghalni helyett, s kétségtelen is, hogy ez az ideiglenes pihenésről vett hasonlat a leendő feltámadást jelzi.*” Egy másik helyen pedig, Lázár feltámasztásánál,⁷³ Augustinusszal együtt mondja, hogy Istennek olyan könnyű a halottat életre kelteni, mint nekünk az álomból felébredni. Ezért a halál és álom Isten előtt összefüggnek.⁷⁴ Ez pedig azért is így van, mert egy alvó ember teste ugyanígy tudat nélkül van, mint egy halott. Kifejező tehát, hogy az álom a halál hasonmása legyen, ahogy Homérosznál is a Halál és az Álom testvérek. Ezzel természetesen csak a testi halálra kell gondolnunk. Krisztus azonban azért jött, hogy Úr legyen a halál felett is.⁷⁵

6.3. Kálvin óvatossága

Miközben azonban Kálvin minél érthetőbbé akarta tenni eszkatológiai látásmódját, és erre minden eszközzel törekedett is, s óva intett attól, hogy valaki túlmenjen a megengedett vagy hasznos határon, és olyan dolgokról spekuláljon, amelyek nem adtak meg mostani, földi életkeretbe zárt gondolkodásunknak. Azt mondja: „*Ha már nagy előhaladást tettünk is az erről való elmélkedésben, ismerjük el mégis, hogy csak a kezdet kezdeténél vagyunk ha elménk felfogóképességét ezen titok nagyságával összehasonlítjuk. E tekintetben tehát minél nagyobb józanságra kell törekednünk, hogy a mennyei dicsőség villámánál meg ne semmisüljünk, ha saját képességünkről megfélemlenve nagyobb vakmerőséggel törünk a magasba. Azt is érezzük, hogy a kelleténél nagyobb tudásvágy csiklandoz bennünket, amikor sokszor ízetlen és ártalmas kérdések származnak. Ízetleneknek nevezem azokat, amelyekből semmiféle haszon nem támadhat. Még rosszabb a másik faj, mert akik ezekben lelik kedvüket, veszedelmes elmélkedésekbe bonyolódnak, ezért nevezem azokat ártalma-*

⁷² Harm II, 31–32; Mk 5,39.

⁷³ Jn 11,12; Jn 284.

⁷⁴ Kooi, Cornelis van der: Life as Pilgrimage: The Eschatology of John Calvin, 193–196.

⁷⁵ Vö. VENEMA, Cornelis P.: Calvin's Doctrine of the Last Things: The Resurrection of the Body and the Life Everlasting, Institutes 3.25 et al. in: HALL, David W. – LILLBACK Peter A. (eds.), *A Theological Guide to Calvin's Institutes: Essays and Analysis*, Phillipsburg, P&R Publishing, 2008, 441–467.

saknak.”⁷⁶ Aztán önmagára nézve folytatja: „*Ami pl. engem illet, nemcsak én magam tartózkodom a haszontalan dolgoknak hiábavaló kutatásától, hanem meggyőződésből óvakodom attól is, hogy feleleteimmel mások könnyelműségét netán támogassam... Elégedjünk meg mindaddig a tükörrel és homályos beszéddel, amíg nem láthatunk színről-színre.*”⁷⁷ Érdekes, hogy Kálvin, aki valóban bizonyos prófétai látásmóddal rendelkezett, az eszkatológiában igen óvatosan mozog, és inkább kevesebbet mond, mint többet, hogy a maga úgymond okosságával ne árnyékolja be Isten mostani és eljövendő dicsőségét. Megelégszik azzal, hogy különböző gondolatok nyomán eljusson az igazi teológiai síkra, ahol véget vet minden hasonlatnak és metaforának, és egyértelművé tegye a tényleges eszkatológiai meggyőződését: „*Krisztus országa lelki ország, s messze fölötte áll e világ elemeinek.*”⁷⁸

7. Kálvin alapviszonyulása az eszkatológiához

Kálvin, akárcsak más jelentős reformátor (pl. Zwingli,⁷⁹ Luther⁸⁰ stb.), óvatosan viszonyult az utolsó dolgokhoz. Így látta ezt megfelelőnek Luther Mártonnál és más jelentős kortársánál. Erre az óvatosságra vezette őt egyrészt az a spekulatív teológia, amely az akkori római egyház tanításában jelentkezett, amely túl sokat fenyegetőzött a túlvilági ítélettel és pokoli büntetésekkel, ahová Krisztust is, mint rettenetes ítélőbírót festette meg. A korabeli entuziasztikus és apokaliptikus mozgalmak sok bosszúságot és erőszakosságot hoztak be az akkori egyházi életbe, ami egyformán számtalan eszkatológiai kérdést vetett fel s megkérdőjelezte a végidőkre orientált reménységet is.⁸¹ Nem csoda tehát, hogy Kálvin igen józan álláspontra törekedett a kritikus eszkatológiai kérdésekben. Mégis elmondható, hogy talán éppen ezeknek a hatásoknak a terjedése⁸² jelenthetett Kálvin számára nemcsak óvatosságot, hanem arra is készítette, hogy hallgatói és olvasói számára küldjön üzenetet,

⁷⁶ Inst. III, 25. 10.

⁷⁷ Inst. III, 25. 11.

⁷⁸ A Zsid 12,1-hez fűzött kommentárban.

⁷⁹ Vö. MEYER, Walter E.: *Huldrych Zwinglis Eschatologie. Reformatorische Wende, Theologie und Geschichtsbild der Zürcher Reformators im Licht eines eschatologischen Ansatzes*, Zürich 1987.

⁸⁰ Vö. VOGEL, Winfried: The Eschatological Theology of Martin Luther: (Part 1): Luther's Basic Concepts. *Andrews University Seminary Studies* 24 (1986)/3, 249–264.

⁸¹ PERES Imre, Kálvin írásértelmezése és írásmagyarázatai, 56–59.

⁸² Vö. pl. BOER, Eric A. de: The book of Revelation in Calvin's Geneva, in: NEUSER, W. u. a. (eds.): *Calvin's Books*. Festschrift dedicated to Peter De Klerk, Heerenveen, 1997, 23–62.

amely megtisztítaná a végidei látomásokat a hamis beütésektől,⁸³ egyszeres-mind józan reménységet nyújtana a hívőknek az utolsó dolgok várásában. Talán innen érthető, hogy az egyik oldalon miért beszélnek a kutatók Kálvin tanításában a deeszkatologizálásról (Enteschatologisierung). Azt is látnunk kell, hogy Kálvin egész teológiája az eszkatológia vonalában halad az isteni beteljesedés felé.⁸⁴

Kálvinra vall, hogy bizonyos kérdésekben nem akar ő sem fölöslegesen bölcsekedő vagy kategorikus lenni, hanem alázatosan meghajol Isten titkai előtt. Ezért tisztelettel fogadhatjuk azt, amikor egy-egy rejtélyes bibliai kijelentésnél ő is elmondja dilemmáját a helyes értelmezést keresve. Így nyilatkozik akkor is, amikor pl. a halálban levő állapotról és a feltámadott test hasonlatáról beszél: *„Nem lehet tudni – mondja –, vajon a boldog halhatatlanság állapotát fejezi-e ki az apostol, ami a halál után a hívőkre vár, vagy pedig a romolhatatlan és dicsőséges testet írja le, amilyen ez a feltámadás után lesz?”* Majd szerényen saját véleményét mondja el, és hozzáteszi, hogy ez talán jobban illik az apostol szövegéhez.⁸⁵ Ehhez a képhez hozzátartozik az is, hogy ahogy Kálvin polemizált másokkal, ő is kapott számtalan kritikát, ami itt-ott napjainkig is előbukkan, és ami olykor relativizálja teológiai jelentőségét. Az egyik ilyen támadási felület ott nyílt, amikor védelembe vette a lélek halhatatlanságát, másrészt pedig, amikor ellentétek léptek fel tanításában az érkező Krisztus és Isten országának az egész világra kiterjedő valósága, valamint a teljesség reményének humanista negációja között, amit ő dualisztikus spiritualizálással próbált feloldani:⁸⁶ a metafizika segítségével szétválasztotta a jelent és a jövőt, a földit és a mennyeit, a testit és a lelkit. Ebben azonban nehéz volt konzekvensnek lenni, úgyhogy Heinrich Quistorp szerint⁸⁷ Kálvin gyakran volt kénytelen megtörni ezt a vonalat, és az Írás egyszerű kijelentéseivel védeni magát, úgyhogy ebben a tekintetben a végén legbiztosabbnak maradt az utolsó feltámadás reménye.

83 Vö. BACKUS, Irena: French Calvinist and Catholic Commentaries on the Apocalypse of John, 1539–1589, in: HÄFNER, Ralph and VÖLKEL, Markus (eds.), *Der Kommentar in der Frühen Neuzeit*, Tübingen, Max Niemeyer Verlag, 2006, 5–19.

84 QUISTORP, Heinrich: *Calvins Eschatologie*, 1–2.

85 A 2Kor 5,2 magyarázatában.

86 Vö. pl. Krisztus alászállását az alvilágba: BUITENDAG, Johan: John Calvin's Understanding of Christ's Descent into Hell, in: BELT, Henk van den (ed.), *Restoration brought Redemption: John Calvin Revisited*, SRTh 23, Brill, 2013, 135–157.

87 QUISTORP, Heinrich: *Calvins Eschatologie*, 199.

8. Visszapillantás

Heinrich Quistorp kritikus megjegyzései ellenére kiváló művet írt Kálvin eszkatológiájáról, amelyben helyesen ismerte fel, hogy Kálvin és reformátor társainak eszkatológiájában nem jön elő valami nagyon új, sajátos, vagy valami különösen kifejlesztett tanítás, hanem csak azoknak a hagyományozott tanításoknak és motívumoknak újszerű rendezése, amelyek például Augustinusnál, vagy más egyházatyáknál fordulnak elő biblia-magyarázataikban.⁸⁸ S az is feltűnhet, hogy *Kálvin nem nyújt egy egészen új eszkatológiai rendszert*, hanem exegézisében és írásmagyarázatánál folyamatosan magyaráz olyan tanításokat, amelyeket már az óegyházi teológusok kiemeltek. *Mégis újszerűnek mondható az eszkatológia-tana* (főleg annak interpretációs módja és szenvedélyes krisztó-centrikussága), mert buzgó lelkiségéből, Krisztus-szeretetéből és az Írás-hűségre való őszinte törekvéséből eredt az az inspiráltság, amit műveiben prezentált.⁸⁹

Természetesen Kálvin az eszkatológiát *dualisztikus módon* értelmezi,⁹⁰ és pedig pozitív és negatív értelemben. Mert ahogy tud a kegyelmi kiválasztásról és az örök életre való elrendelésről, ugyanúgy nyilatkozik az örök kárhozatról is, amely az istentelenek sorsává válik. S Kálvin eszkatológiájában maximálisan dominál az a felemelő reménység, ahogyan várja és hangsúlyozza az új világ érkezését, az új emberiség létrejöttét, Isten országának kiteljesedését, az egyháznak győzelemre jutását/megváltását és az új teremtes kialakulását, az új ég és új föld terében.⁹¹

Ezért Kálvin viszonyulását az eszkatológiához óvatosnak és józannak minősíthetjük, továbbá maximálisan pozitívnak és reményteljesnek, amely Isten végső igazságában is a Krisztus által szerzett kegyelmet keresi.

88 QUISTORP, Heinrich: *Calvins Eschatologie*, 2 és 199.

89 VÖ. RICHARD, Lucien: *The Spirituality of John Calvin*, Atlanta, John Knox Press, 1974.

90 Kálvin több vonatkozásban is dualisztikusan gondolkodik, nemcsak a pozitív és negatív eszkatológia szempontjából (vö. pl. mostani és ejövendő világ, mostani és eszkatológiai állapot, stb.): KOOI, Cornelis van der: *Striking Similarities. The Eschatological Orientation of Calvin, Barth and Van de Beek*; E. van der GEEST, P. van (eds.): *Strangers and Pilgrims on Earth. Essays in Honour of Abraham Van de Beek*, Leiden, Brill, 2012, 371–379, itt: 373.

91 QUISTORP, Heinrich: *Calvins Eschatologie*, 3. Charles RAYNAL, Calvin's Teaching About Eternal Life, *Calvin Studies* 5 (1990), 73–94.